

جایگاه قوه خیال در صدور افعال و نتایج تربیتی آن (با تأکید بر مبانی نفس‌شناسی صدرالمتألهین)

نرگس موحدی^۱

مرضیه اخلاقی^۲

زهره اسماعیلی^۳

علیرضا پارسا^۴

چکیده

و همچنین تعالی این منابع، میتوان نتایج مثبت تربیتی را در رفتار انسان بدست آورد. ثالثاً، با توجه به تحلیل مراحل فعل، «نیت» را میتوان مطابق با مرحله تصور و تصدیق در فرآیند صدور فعل دانست که با توجه به فرادیدگاه ملاصدرا، مبنی بر صدوری بودن ادراک در مرتبه خیال، بطور مستقیم بر نفس اثر میگذارد.

کلید واژگان: قوه خیال، فعل، تربیت، صدرالمتألهین.

مقدمه

قوه خیال یکی از قوای مهم نفس است که در حیطه معرفت‌شناسی کارکردهای بسیاری بر آن استوار است؛ از جمله در حیطه «مبادی شناختی فعل». فیلسوفان مسلمان مبادی صدور فعل را تصور فعل،

مراحل صدور فعل نزد فیلسوفان مسلمان به دو مرحله «مبادی ادراکی» و «مبادی تحریکی» تقسیم میشود. تحلیلهای ناظر به جایگاه قوه خیال در مبادی ادراکی فعل، از سنخ مباحث شناخت‌شناسی است که تأثیر قوای ادراکی و بویژه قوه خیال را در مبادی علمی صدور فعل بررسی میکنند. مسئله اصلی در این پژوهش، تبیین چگونگی تأثیرگذاری قوه خیال در مراحل صدور فعل است. رهیافتهای بدست آمده، مطابق دیدگاه صدرالمتألهین، نشان میدهد که اولاً، قوه خیال در مبادی ادراکی، تصویرسازی و تصدیق فعل، جایگاه مهمی دارد و ثانیاً، منابع مؤثر در تصویرسازیهای قوه خیال عبارتند از مدرکات حواس پنجگانه، تمثلات وجودی انسان و حتی فراتر از آن، ذات انسان، بطوری که با تغییر و کنترل

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری است. تاریخ دریافت: ۹۷/۹/۲۸ تاریخ تأیید: ۹۸/۲/۱۶

۱. دانشجوی دکتری حکمت متعالیه، دانشگاه پیام نور تهران جنوب و پژوهشگر پژوهشگاه جامعه الزهرا (نویسنده مسئول)

n.movahed92@yahoo.com

۲. دانشیار گروه فلسفه و اخلاق دانشگاه پیام نور تهران akhlaghimarziye37@gmail.com

۳. استادیار گروه فلسفه و اخلاق دانشگاه پیام نور، مرکز پردیس esmaiyl@yahoo.com

۴. دانشیار گروه فلسفه و اخلاق دانشگاه پیام نور، مرکز پردیس alirezaparsa1214@gmail.com

تصدیق به مفید بودن، شوق، شوق مؤکد و سپس اراده فعل میدانند. این مبادی تحت دو عنوان «مبادی علمی و ادراکی» و «مبادی عملی» دسته‌بندی میشوند.

نظام نفس‌شناسی و رابطه‌ی نفس با قوا و همچنین اثبات تجرد قوه‌ی خیال در فلسفه‌ی صدرایی جایگاه ویژه‌ی برای قوه‌ی خیال در فرایند صدور فعل تعیین میکند. مسئله‌ی اساسی این پژوهش، تحلیل همین نقش و جایگاه قوه‌ی خیال در مبادی صدور فعل، با تکیه بر آراء ملاصدرا است؛ به بیان دیگر، تأثیر قوه‌ی خیال را در فرایند صدور فعل تحلیل و نتایج مرتبط با امر تربیت را تبیین میکند. البته این خود نیازمند بررسی مسائلی فرعی دیگر است: آیا مقصود از قوه‌ی خیال یکی از قوای باطنی است یا یکی از مراتب نفس؟ محدوده و گستره‌ی قوه‌ی خیال و ویژگیهای شناختی آن کدامند؟ شناخت فاعل از تصورات و تصدیقات خیالی خویش چه تأثیری در رفتار و افعال او دارد؟

اگر چه در باب ماهیت قوه‌ی خیال و جایگاه آن در ادراکات انسان تحقیقات مفصلی صورت گرفته است اما آنچه مغفول مانده، مطالعات دقیق و منسجم در باب جایگاه این قوه در صدور فعل از انسان و تأثیرات تربیتی آن است. باید توجه داشت که مقصود ما در این پژوهش، افعال آگاهانه و اختیاری انسان است و افعال «عبث» و «گزاف» و «عادی/ از روی عادت» و «طبیعی/ از روی طبع» و «مزاجی/ بسبب مزاج» (شیروانی، ۱۳۸۸: ۱۸۱؛ سبزواری، ۱۳۷۹: ۲/ ۴۲۶) خارج از حیطه‌ی این نوشتار است. بر این اساس، محورهای این مقاله عبارتند از: تحلیل سیر نظام فکری ملاصدرا در باب حقیقت قوه‌ی خیال بعنوان یکی از

حواس باطنی تا قوه‌ی خیال بعنوان یکی از مراتب سه‌گانه نفس، توصیف و بررسی وجودشناختی فرآیند صدور فعل در فلسفه‌ی ملاصدرا، تبیین جایگاه و کارکرد قوه‌ی خیال نفس در فرایند صدور فعل و نسبت‌سنجی میان ادراکات قوه‌ی خیال و صدور فعل بلحاظ تربیتی.

۱. تحلیل حقیقت «قوه‌ی خیال» در دیدگاه ملاصدرا و تأثیر آن در صدور فعل

در برخی آثار ملاصدرا، قوه‌ی خیال بعنوان خازن صور در نظر گرفته شده (ملاصدرا، ۱۳۸۳: ۲۵۱) و در برخی دیگر، مرتبه‌ی از مراتب سه‌گانه نفس بشمار می‌رود (همان: ۲۷۸). بر اساس گزینش هر یک از این تلقیها، نقش و کارکرد قوه‌ی خیال در صدور فعل متفاوت خواهد بود، از اینرو در ادامه هر دیدگاه را بصورت مختصر تبیین خواهیم کرد تا بتوانیم بر این اساس، به تحلیل نقش آن در فرایند صدور فعل بپردازیم.

۱-۱. قوه‌ی خیال، خازن صور یا مدرک صور صدرالمتألهین در بحث قوای نفس، قوای متعدد ظاهری و باطنی نفس را همسو با فیلسوفان پیش از خود طرح نموده و به نقد و بررسی آن از زبان دیگر فیلسوفان می‌پردازد (همان: ۲۵۵-۲۵۱). از نظر او قوای پنجگانه باطنی عبارتند از: مدرک صور (قوه‌ی حس مشترک)، مدرک معانی (قوه‌ی واهمه)، حافظ صور (قوه‌ی خیال)، حافظ معانی (قوه‌ی حافظه) و متصرف در صور (متصرفه) (همو، ۱۳۸۶: ۸۱۱/۲). او همراه با مشی قوم، در باب هر یک از این قوا و حتی «رابطه قوه‌ی خیال و حس

مشترک» (همو، ۱۳۸۳: ۲۷۳-۲۵۱) و «اثبات
تغایر میان حس مشترک و قوه خیال» (همانجا) و
در نهایت «عجز از اثبات تغایر خیال و حس
مشترک» مباحثی را طرح و تبیین کرده است.

صدرالمتألهین در ادامه با برجسته کردن وحدت
و بساطت نفس، مسیر خود را از فیلسوفان مشایی
جدا کرده (همان: ۲۶۷-۲۶۱) و بنا بر قاعده
«النفس فی وحدتها کل القوی»، رابطه نفس با قوا
و افعالش را بر اتحاد استوار میکند (همان: ۲۶۸).
در وحدت نفس انسانی، نفس با تمامی قوای
خویش، دارای وجود واحد و مراتب است؛ عبارتی
نفس وجود واحدی است که مراتب گوناگونی دارد
و انتساب افعال ادراکی و تحریکی به قوا، عین
انتساب آنها به نفس است، نه از این نظر که فاعل
اصلی و نهایی، نفس است و قوا نقش واسطه را در
افعال ایفا میکنند بلکه فراتر از آن، میان نفس و
قوای آن دوگانگی و جدایی وجود ندارد (همانجا)
و درکنه ذات نفس، سخنی از تعدد قوا نیست. قوا
و مراتب نفس بصورت طولی از اضعف مراتب به
اشد مراتب، در سه مقام حس، خیال و عقل جای
میگیرند (همان: ۹۲-۹۰).

حاصل مطلب اینکه، صدرالمتألهین در دیدگاه
نهایی خود در باب رابطه نفس و قوا، برخلاف
فیلسوفان مشاء، از پذیرش قوه خیال بعنوان خازن
صور عبور کرده و قوه خیال را یکی از مراتب نفس
میداند که غیر از مرتبه عقلی و مرتبه حسی است و
مهمترین ویژگی آن، تجرد مثالی و ادراک صور
است. از این رو در بررسی نقش و کارکرد قوه خیال در
صدور افعال، به ویژگیهای ادراکی و معرفتی آن
بعنوان یکی از مراتب نفس توجه خواهد شد، نه
بعنوان خازن صور.

۱-۲. تحلیل کارکرد قوه خیال بعنوان «خازن

صور» در فرآیند صدور فعل

صدرالمتألهین دیدگاه نهایی خود در باب حقیقت
قوه خیال بعنوان مرتبه مثالی نفس را در جلد هشتم
اسفار بیان کرده است اما اگر همچنان بر مبنای
سایر آثار وی، در پی تحلیل کارکرد قوه خیال بعنوان
خازن صور در فرآیند صدور فعل باشیم، آیا این
امکان وجود دارد که کارکردی مؤثر برای قوه خیال
در مراحل و مبادی صدور فعل قائل شویم؟

خیال بعنوان خازن صور، صرفاً به جمع آوری و
نگهداری صور میپردازد. حس مشترک صور ادراکی
را از حواس گرفته و ادراک میکند و به قوه خیال
میسپارد و قوه خیال، صور دریافتی از حس مشترک
را نیز خزانه داری میکند. در این صورت، خیال صرفاً
خازن صور است و «خازن» نمیتواند مدرک نیز
باشد (همان: ۲۵۱) بلکه حداکثر، معین بر ادراک
است. در اینجا این پرسش مطرح میشود که خیال
بعنوان «نگهدارنده صور» که نوعاً عملکردی
انفعالی است، چگونه میتواند در فرآیند صدور فعل
نقش داشته باشد؟! اگر قوه خیال را به «محل
نگهداری صور» محدود کنیم، در این صورت
نقش مستقیمی برای آن در فرآیند صدور فعل قابل
تصور نیست. این در حالی است که صدرالمتألهین
در موارد متعددی به نقش قوه خیال در صدور افعال
تصریح کرده است (همو، ۱۳۸۱: ۲/۳۸۸).

اگر در تقسیم قوای باطنی به دو دسته «مدرک»
و «معین در ادراک» ورود کنیم (طوسی، ۱۳۷۵:
۲/۳۳۱) و قوه خیال را بعنوان «معین بر ادراک»
مؤثر در صدور فعل بدانیم، این تأثیرگذاری از
مجرای در اختیار قرار دادن صور خیالی در خدمت
واهمه، متصرفه و حس مشترک خواهد بود. در این

صورت نیز نمیتوان کارکرد مؤثری برای قوه خیال در نظر گرفت، زیرا تنها در لفظ تفاوت ایجاد کرده‌ایم و در حقیقت، قوه خیال جایگاهی در فرآیند صدور فعل نخواهد داشت.

۲. تحلیل مفهوم شناختی و وجودشناختی قوه خیال در فرآیند صدور فعل آگاهانه و اختیاری

قوه خیال بعنوان مرتبه‌یی از نفس، مدرک و خالق صور، میتواند بطور مستقیم در مبادی علمی فعل مؤثر باشد. شایسته است ابتدا فرآیند صدور فعل بلحاظ مفهوم شناختی و وجودشناختی تشریح شود و سپس به تحلیل جایگاه قوه خیال در فرآیند صدور فعل پردازیم.

مراحل صدور فعل نزد فیلسوفان مسلمان به پنج مرحله تقسیم میشود که عبارتند از: ۱. تصور فعل، ۲. تصدیق به فایده، خیر، ملائمت و حسن بودن آن برای فاعل (ملاصدرا، ۱۳۸۳: ۲۰۳)، ۳. ایجاد شوق و انگیزه به صدور فعل در فاعل، ۴. شکلگیری شوق شدید که منجر به اراده میشود، ۵. حرکت عضلات بدن و صدور فعل در خارج (همو، ۱۳۸۱ الف: ۳۴۱). در رویکردی جداگانه هر یک از این مبادی، در دو مرحله تعریف میشوند؛ مبدأ اول و دوم ذیل «مبادی علمی و شناختی» صدور فعل قرار میگیرند و سایر مبادی از «مبادی عملی» فعل محسوب میشوند. میان فیلسوفان در اینکه تصور و تصدیق از مبادی علمی صدور فعلند، اختلافی وجود ندارد.

آنچه از مبادی صدور فعل بیان شد، تحلیل «مفهوم شناختی» فعل است اما در تحلیل «وجودشناختی» فعل این مراحل لحاظ نمیشود، زیرا در حقیقت فرآیند صدور فعل از مبدأ علمی تا

صدور خارجی یک واحد بهم پیوسته است و مرحله پسینی چیزی جز شدت یافته و کامل مرحله پیشینی نیست.

تحلیل وجودشناختی مراحل صدور فعل در فلسفه ملاصدرا مبتنی بر دیدگاههای تشکیکی وی در تحلیل نفس و قوای آن است. اگر در تقسیم مراحل وجودی فعل، سه مرحله اصلی «ادراک»، «شوق» و «اراده» را لحاظ کنیم (همو، ۱۳۸۳: ۲۵۱)، با توجه به وجودی‌انگاری نفس و قوا و حالات آن در حکمت متعالیه، همه مبادی صدور فعل از سنخ وجود بوده و به یک وجود محقق میگردند و هر سه مرحله بوسیله خود نفس محقق میشوند؛ به عبارتی، فاعل در حقیقت خود نفس است که در سه مرتبه حس، خیال و عقل نمود پیدا میکند (همو، ۱۳۸۱: ۲ / ۶۴۵ - ۶۴۳).

اگرچه مبادی صدور فعل بلحاظ وجودشناختی، به یک وجود و بوسیله خود نفس محقق میشوند، اما باید به دو امر توجه داشت. ابتدا اینکه، اگر فرآیند صدور فعل بصورت رتبی لحاظ شود، بسبب اینکه در تحلیل فرآیند صدور فعل تا زمانی که تصویری صحیح از فعل نزد فاعل شکل نگیرد و مورد تصدیق واقع نشود، فعل پدید نخواهد آمد، مهمترین بخش از فرآیند صدور فعل مربوط به «تصور و تصدیق فعل» خواهد بود. تصورات و تصدیقات چگونگی و کیفیت فعل را تعیین میکنند، بنابراین مبدأ علمی و شناختی صدور فعل، یعنی «تصور و تصدیق»، تعیین کننده چگونگی فعل هستند و کیفیت فعل صادر شده متأثر از کیفیت تصورات و تصدیقات انسان در مرحله شناخت و ادراک است:

أن الأفعال الإرادية مسبوقه بتمثلات ذهنية
و تصورات خیالیة فی کل صورة عقلية أو

حسیة يتصورها الإنسان، فليست خارجة عن عالمه، مباینة لذاته، بل واقعة فی صقعہ داخله فی مملكة ذاته (همان: ۷۷۶).

دوم اینکه، بر اساس اصل وحدت میان نفس و قوا، فاعل حقیقی ذات نفس است اما از میان مراتب سه‌گانه نفس، مرتبه خیال نفس در بستر مبانی صدرالمتألهین، جایگاه ویژه‌ی در «رفتار اختیاری انسان» دارد، زیرا نفس حیوانی انسان (همو، ۱۳۹۱: ۸۸-۸۷)، مادامیکه مدبر بدن است و از بدن مفارقت پیدا نکرده، صدور مطلق افعال را بر عهده دارد از آنجاکه عموم انسانها در مرتبه خیال بوده و از این مرتبه فراتر نمیروند (همو، ۱۳۸۳ الف: ۴۵۶)، عموم ادراکات، خیالی بوده و افعال نیز متناسب با آن است. بر این اساس، رفتارها، تصمیمها و مبادی علمی افعال، تا زمانی که نفس به مجرد عقلانی یا اتصال با عقول مجرد دست نیافته، از نفس حیوانی (همو، ۱۳۹۱: ۸۸-۸۷) و مرتبه خیال نفس صادر میشوند (همو، ۱۳۸۲ ب: ۱۶۸).

مرتبه خیال نفس محدوده وسیعی از ادراکات را در برمیگیرد و مراتب بیشماری دارد (همو، ۱۳۹۱: ۸۲) که مرز ظریفی میان آن و ادراک حسی و از سوی دیگر، ادراک عقلی وجود دارد. بسیاری از ادراکات عقلی مشوب به خیال هستند (همو، ۱۳۸۳ ه: ۴۹۴). به عبارتی، ادراک عقلانی در دو مرتبه ادراک عقلانی صرف و ادراک عقلانی مشوب به خیال رخ میدهد (همو، ۱۳۸۲ الف: ۲۶۷؛ همو، ۱۳۸۱ ب: ۵۹۷/۲) و «تفکر»، همان ادراک عقلی ناخالص و مشوب به خیال است که در مرتبه اعلای خیال رخ میدهد. از اینرو اصلترین مرحله تأثیرگذاری قوه خیال در فرآیند صدور فعل، در مرحله ادراک یا همان «تصویرسازی» رفتار است.

۳. تحلیل جایگاه قوه خیال در فرآیند «تصویرسازی» در مبدأ علمی رفتار

از میان ویژگیهای متعدد قوه خیال نفس - از جمله تجرد مثالی، انشاء صور، جزئی بودن صور، قابلیت تبدل و تحویلپذیری سریع صور در این قوه، درک امور متضاد و متناقض و تفصیل و ترکیب صور - دو مؤلفه «تجرد مثالی» و «انشاء صور» در فرآیند تصویرسازی افعال اختیاری از جایگاه مهمتری برخوردارند، زیرا تجرد مثالی قوه خیال حاکی از امکان ادراک در این قوه است و صدور و انشاء صور در این قوه نیز حاکی از نحوه ادراک است.

۳-۱. تجرد مثالی قوه خیال و نقش آن در فرآیند «تصویرسازی»

تجرد نفس به دو صورت تجرد مثالی و تجرد عقلی قابل تصور است. ابن سینا (۱۳۸۷: ۱۳۶۱/۲) تجرد نفس را منحصر در تجرد عقلی دانسته اما ملاصدرا علاوه بر تجرد عقلی، تجرد مثالی را نیز برای نفس اثبات (ملاصدرا، ۲: ۱۳۸۶/۱۳۸۰-۸۱۹) و انحصار تجرد به ادراکات عقلانی را رد کرده است. به نظر صدرالمتألهین اگر چه نفس در ابتدا جسمانی است اما با حرکت جوهری اشتدادی، به تجرد دست می‌یابد و اولین مرتبه تجرد آن، تجرد برزخی در مرتبه خیال نفس است (همو، ۱۳۸۲ ب: ۱۹).

پیر واضح است که گذر از مرتبه حس و خیال و رسیدن به مرتبه عقلی صرف، بسادگی قابل تحقق نیست و تجرد عقلی مرتبه‌ی نیست که برای همگان حاصل شود (همو، ۱۳۹۱: ۸۳)؛ آنچه غالباً برای عموم فراهم میشود، ادراک خیالی است و تنها افراد اندکی میتوانند صور کلی عقلی را بدون آمیختن با صور خیالی و بطور خالص درک کنند

(همان: ۲۴۳؛ عبودیت، ۱۳۹۱: ۳/۴۳۰).

«تجرد» یکی از مهمترین خصوصیت‌های خیال در «تصویرسازی» مبدأ علمی و شناختی فرآیند صدور فعل محسوب میشود، زیرا آنچه قابلیت ادراک را برای قوه خیال فراهم میسازد، تجرد برزخی آن است. در این نوع تجرد، صور دارای کم و کیف، وضع و شکل، صورت، رنگ، امتداد، حرکت و مقدار هستند (ملاصدرا، ۱۳۹۱: ۱۰۵). این ویژگیها در تصویری که انسان از فعل، در ذهن خود تصور میکند تا آن را مورد بررسی قرار دهد، کاملاً مشهود است. در اولین مبدأ از فرآیند صدور فعل، تصویری از فعل بجهت «کم و کیف، وضع و شکل، صورت، رنگ، امتداد، حرکت و مقدار» در ذهن ساخته میشود و سپس بلحاظ سنجشهای خیر و ملائم بودن آن، قوه خیال حکم به فایده آن کرده و تصدیق صورت میگیرد.

از سویی، بسبب آنکه این صور فاقد ماده‌اند، برای ظهور و بروز در نفس با مانعی روبرو نیستند و همانند امور مادی، نیازی به فراهم آوردن شرایط و مقدمات ندارند (همانجا) و براحتی و بسرعت به صورتهای دیگر تبدیل میشوند (حکمت، ۱۳۸۴: ۲۴۹) و انسان را در «تصویرسازی» مداوم و مختلف در انجام افعال متعدد، یاری میرسانند.

۳-۲. فرآیند ادراک در فرادیدگاه صدرالمتألهین و نقش آن در فرآیند «تصویرسازی»

اثبات تجرد قوه خیال، ادراک را برای این قوه نتیجه میدهد اما اقوام ادراک در نظام صدرایی چیزی فراتر از حصول صورت معلوم برای عالم است. صدرالمتألهین بر این باور است که حضور صورت علمی برای عالم یا بصورت عینیت عالمه با معلوم

است یا با حلول، یا با معلولیت عینیت و اتحاد (ملاصدرا، ۱۳۸۳: ۳۹۸-۳۹۳) و حتی میتوان ادعا کرد که حصول صورت ادراکی برای نفس جز از طریق اتحاد یا صدور نمیتواند باشد (همو، ۱۳۹۱: ۱۰۵). ملاصدرا با دو دلیل ثابت میکند که حصول صور عقلی کلی برای نفس با اتحاد آنها با قوه عاقله نفس امکانپذیر است (همو، ۱۳۸۳: ج: ۲۱۴-۲۱۳) و حصول این صور برای نفس با صدور آنها از قوه خیال نفس تحقق میپذیرد (عبودیت، ۱۳۹۱: ۳/۱۲۱). بنابراین فرآیند ادراک مساوی با تحقق صور در ذهن است (ملاصدرا، ۱۳۹۱: ۱۰۵) و بمحض تصور و تصدیق به فایده یک امر، در واقع ادراک رخ میدهد. این امر آنگاه محقق میشود که صورتی از مدرک در مرتبه خیال بوسیله نفس خلق و انشاء گردد.

خلق و صدور صور در خیال بصورت دفعی است (همان: ۲۴۸-۲۴۷)، زیرا تصور هر امری مساوی با ادراک آن امر و ادراک آن مساوی با خلق و ایجاد است؛ با این بیان که بنا بر مذاقه‌های صدرالمتألهین در باب حقیقت ادراک، حصول ادراک چیزی جز صدور و انشاء نیست. اگر چه تصور، ادراک و فعل بلحاظ مفهوم شناختی قابل تفکیکند اما در نگاه وجودشناختی هر سه به یک وجود تحقق می‌یابند و انسان میتواند بمحض اراده، به هر نحو و شکلی که اراده شود و بدون نیاز به ابزار و مواد قبلی، هر چیزی را با هر شکل و خصوصیتی خلق کند (همو، ۱۳۸۶: ۲/۹۴۳؛ همو، ۱۳۹۱: ۱۰۵). این اراده غیر از اراده‌ی است که بعد از ایجاد شوق شدید به انجام فعل، در انسان ایجاد میشود. این اراده در واقع عین «تصورات و تصدیقات» انسان به صدور فعل و در واقع همان مبدأ اولیه فعل است. ابن سینا در التعلیقات در توضیح و بیان حقیقت این نوع از

فردا صدرا

«اراده» چنین مینویسد:

هر فعلی در عالم کون و فساد، معلول اراده است اما خود اراده نیازی به اراده پیشینی ندارد. هر موجودی برای ایجاد نیازمند تصورات خیالی و عقلی پیشینی است و تا زمانی که تصور صحیح و کاملی از آن نزد فاعل فراهم نگردد، آن امر محقق نمیشود. «تصورات» در حقیقت همان اراده برانجام افعال هستند؛ بنابراین متشخص بذاته و متخصص بذاته در صدور افعال همان تصورات خیالی و عقلی هستند که عین اراده‌اند (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۶۵-۱۶۴؛ ملاصدرا، ۱۳۹۱: ۱۰۵).

در این صورت، حتی اگر فعل در مرحله تصور و تصدیق باقی بماند و به مرحله صدور در خارج نرسد، حقیقتی بر اساس «تصورات و تصدیقات» در درون انسان خلق و صادر خواهد شد.

با توجه به این حقیقت، میتوان فعل را دارای دو تحقق دانست: تحقق در درون و تحقق در خارج. قبل از تحقق فعل در خارج، فعل در ذات انسان خلق و ایجاد میشود و بنا بر اعتقاد صدر المتألهین، زمانی که فاعل امری را تصور کند، آن امر در ذات فاعل موجود خواهد شد و فاعل و فعل عین یکدیگر خواهند شد و در صورت تأکید و تکرار آن فعل، حقیقت خلق شده برای همیشه در درون انسان باقی مانده و تبدیل به ملکه میشود (ملاصدرا، ۱۳۸۶: ۲/۹۴۵).

۳-۳. تحلیل منابع مؤثر در «تصویرسازیهای» انسان در مبدأ علمی رفتار
داده‌های قوه خیال از مبادی متعددی سرچشمه

میگیرند که در سه دسته کلی قابل تقسیم است:

الف) مدرکات حواس

بخش مهمی از تصورات انسان در فرآیند تصویرسازی، متأثر از مدرکات حواس پنجگانه است. نفس هر آنچه را می‌اندیشد و تخیل میکند و هر آنچه را میبیند و میشنود، و حتی هر آنچه را لمس کرده و میبوید و میچشد، همه را انشاء نموده و مصور میکند. فاعل مختار با توجه به تصورات و اندیشه‌های دریافتی خود از واقعیت، نه صرفاً بر اساس واقعیت، رفتار و عمل میکند (همو، ۱۳۸۱ب: ۲/۷۷۶). به همین سبب، فاعل امری را طلب میکند یا ترک آن را میپسندد که مطابق دریافتهای او از خارج، مطلوب یا نامطلوب باشد، نه صرفاً بر اساس حقایق جهان خارج. بنابراین در بسیاری از موارد، تصویرسازی در مبدأ علمی از فرآیند صدور فعل، متأثر از دریافتهای حواس از جهان خارج است. به همین سبب، برای تغییر رفتار، علاوه بر اینکه تغییر محیط و پیرامون او میتواند مؤثر باشد، تغییر نگاه و نگرش فاعل نیز بر فرآیند تصویرسازی قوه خیال تأثیرگذار است.

ب) تمثلات وجودی انسان

وجه و منبع مؤثر دیگر در فرآیند علمی صدور فعل، تمثلات وجودی و درونی هر فرد است. تمثلات درونی انسان حاصل تصورات مکرر نفس هستند، زیرا هر آنچه را که نفس به تصویر میکشد، اگر تکرار نشود و بر آن تصویر تأکید نشود، از بین میرود، اما اگر تصویری در اثر افکار و اعمال انسان مکرر گردد (عبودیت، ۱۳۹۱: ۳/۱۳۵؛ ملاصدرا، ۱۳۸۲ب: ۳۹)، بسبب اشتداد در کیفیت، منتهی

به حصول صورت جوهری در صعق نفس می‌گردد (همان: ۳۶۵-۳۶۴) و همواره در نفس باقی میماند. صدرالمتألهین در عبارتی بسیار گویا رابطه میان تصورات و تصدیقات ذهنی با تمثلات وجودی افراد را بیان کرده است:

أن الأفعال الإرادية مسبوقه بتمثلات ذهنية و تصورات خيالية في كل صورة عقلية أو حسية يتصورها الإنسان، فليست خارجه عن عالمه، مباحنة لذاته، بل واقعة في صقعها داخله في مملكة ذاته (همو، ۱۳۸۱ ب: ۲/۷۷۶).

نتیجه اینکه، «تصورات و تصدیقات» و «تمثلات درونی انسان» رابطه متقابل دارند؛ به عبارتی، صور حاصل از تصورات و تصدیقات انسان در مبدأ علمی فعل، شاکله انسان را نیز تحت تأثیر قرار میدهد و از سوی دیگر، شاکله نیز فرایند صدور فعل را کنترل میکند و افعال صادره از فرد، از احوالات درونی وی حکایت دارد (همو، ۱۳۸۹: ۲۴۳ و ۳۱۵) که بطور مستقیم در گزینش اهداف و انگیزه‌های او اثر میگذارد. البته این امر در بسیاری از موارد آگاهانه نیست و خود فرد نیز توجه کافی به علل تصمیمات و گزینشهای خود ندارد.

ج) ذات انسان

صدرالمتألهین در برخی عبارات معتقد است مبدأ هر فعل خارجی یا حرکت خارجی ارادی که از انسان سر میزند، «ذات انسان» است (همو، ۱۳۸۱ الف: ۳۴۱) و این نفس است که با تنزل از مرتبه وجودی خود، از مرتبه ذات تا مرتبه وجود طبیعی، صدور و چگونگی و کیفیت فعل را رقم میزند. بنابراین در سخن ملاصدرا، خیال فراتر از

تأثیرگذاری در فرآیند صدور فعل، بمثابه یکی از مبادی اساسی فعل بشمار میرود.

۴. تحلیل نتایج تربیتی قوه خیال بر مبادی علمی رفتار

در مباحث اخلاقی و در روایات متعدد، برای رسیدن به درجات و مقامات بالای تربیتی، همواره به مراقبت از اعمال، محاسبه نفس برای کنترل اعمال و انجام بهترین و نیکوترین اعمال در دنیا، توصیه شده است. هر فرد انسان در هر مرتبه از مراتب تشکیکی خیال و نفس که قرار دارد، کیفیت و چگونگی افعال او متفاوت و متغایر است.

۴-۱. کیفیت اعمال متأثر از کیفیت تصورات و تصدیقات و منتج به ارتقا یا تنزل رتبه وجودی آنچه مرتبه وجودی انسان را ارتقا میبخشد و او را در مراتب خیال بالا میبرد، نوع تصورات و تصدیقات و کیفیت افعال و اعمال اوست. فاعل با توجه به مرتبه وجودی خویش، خیر، ضرر، نفع و حسن بودن افعال را سنجیده و تصور مینماید و بر اساس آن، تصدیق به فایده فعل میکند و تصمیم و گزینش خود را متناسب با تصورات و تصدیقات انجام میدهد. کیفیت فعل به تنزل وجودی نفس از مرتبه ذات تا مرتبه وجود طبیعی بستگی دارد و نفس در هر مرتبه از حس، خیال یا عقل که باشد، ادراک متناسب با آن را داشته و میان «کیفیت ادراک و کیفیت افعال صادره از انسان» تناظر وجودی برقرار است:

أن كل شخص من الإنسان له هوية واحدة و نفس واحدة منها تصدر جميع الأفعال المنسوبة إليه... أن الحاكم الحسی لا بدان

یکون من باب الحس و المحسوس و الحاکم الخیالی لا بد أن یکون مرتبته مرتبة القوة الخیالیة و الحاکم العقلی العملی لا بد أن یکون مرتبته مرتبة المجرد ذاتاً المتعلق نسبة ... فثبت من هذا أن النفس تنتقل انتقالاً جوهرياً من طور إلى طور (همو، ۱۳۸۲: ۱۱۳-۱۱۲).

۲-۴. «نیت» در فعل اخلاقی و «تصور و تصدیق» در فرآیند صدور فعل

یکی دیگر از نتایج تحلیل فرآیند صدور فعل که مرتبط با مسائل تربیتی است، اینست که تحقق درونی فعل در مرحله تصور و تصدیق، میتواند مصداق «نیت» در روایات باشد. روایات تمام ارزش و حقیقت عمل را به نیت انسان دانسته‌اند؛ «إنّما الأعمالُ بالنیات» (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۱۸). در این صورت، جرم و اسکلت اعمال خارجی تنها نوعی حرکت بشمار میرود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۱۲۱). بعبارت دیگر، عمل امری زائل و غیرباقی و مرکب از اعراض متباینه است و نیت، جهت باقی و جوهر و باطن عمل و منشأ ثواب یا عذاب است (ملاصدرا، ۱۳۹۱: ۱۱۱) و صور حاصل از نیت در باطن انسان راسخ و غیرقابل زوالند (آشتیانی، ۱۳۸۱: ۴۸۷). خداوند نیز نیت باطنی انسان را مورد محاسبه قرار میدهد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۳/۲۹۳). از اینرو نیت همان مرحله تصور و تصدیق فعل است که انسان بعد از تصور فعل و فواید آن، چرایی انجام فعل را نیز تصور کرده و سپس فایده انجام آن را تصدیق نموده و شوق به انجام آن پیدا میکند. نیت همان منشأ فعل است (ملاصدرا، ۱۳۸۶: ۲/۸۷۷) و پاسخ به چرایی انجام یک عمل، نیت و

ارزش و جایگاه آن عمل را روشن میکند. نیت فرد، مجموع «تصورات و تصدیقات» فعل است؛ «تصوراتی» که سبب میشوند فرد انجام یک عمل را نیک ببیند و همچنین فایده آن تصورات را «تصدیق» نماید. بنابراین هنگامی که دو عمل مشابه با دو نیت متفاوت انجام شود (اگرچه ظاهر عمل در جهان خارج یکسان است اما درون فاعل متناسب با نیتی که داشته است) حقیقتی خلق و ایجاد میشود. هنگامی که انسان در مرحله تصور و تصدیق فعل، نیت خود را وارد میکند (و در واقع علم حاصل میشود)، از آنجا که در این مرحله ماده و حرکت و استعداد دخیل نیستند، نیت مستقیماً و بدون هیچ رداع و مانعی بر نفس اثر میگذارند (عبودیت، ۱۳۹۱: ۳/۱۳۵).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بر اساس دیدگاه نهایی صدرالمتألهین، قوه خیال بعنوان یکی از مراتب نفس و مدرک و خالق صور، جایگاه مؤثری در مبادی «علمی و شناختی» فعل دارد. مجرد مثالی قوه خیال امکان تأثیر مستقیم این قوه را در فرآیند تصویرسازی صدور فعل فراهم می‌آورد و فرآیند ادراک که بصورت اتحاد و صدور است، عینیت میان علم و فعل را نتیجه میدهد. این امر سبب میشود «مدرکات حواس پنجگانه»، «تمثلات درونی انسان» و «ذات انسان» از منابع مؤثر در فرآیند تصویرسازی قوه خیال باشند و از سویی، تأثیر مستقیمی بر کیفیت افعال و افکار انسان داشته باشند.

منابع

آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۸۱) شرح بر زاد

- المسافر، قم: بوستان كتاب.
- ابن سينا، (١٣٨٧) الاشارات و التنبهات، قم: دفتر نشر كتاب.
- (١٤٠٤ق) التعليقات، تحقيق عبدالرحمن بدوى، بيروت: مكتبة الاعلام الاسلامى.
- حكمت، نصرالله (١٣٨٤) حكمت و هنر در عرفان ابن عربى، تهران: فرهنگستان هنر.
- (١٣٧٩) شرح المنظومة، سبزوارى، ملاهادى (١٣٧٩) شرح المنظومة، تهران: نشر ناب.
- شيروانى، على (١٣٨٨) ترجمه و شرح نهائة الحكمة، قم: بوستان كتاب.
- طباطبائى، محمدحسين (١٣٧٤) ترجمه تفسير الميزان، قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- طوسى، خواجه نصيرالدين (١٣٧٥) شرح الاشارات و التنبهات، قم: نشر البلاغه.
- طوسى، محمد بن الحسن (١٤١٤ق) الأمالى، قم: دار الثقافة.
- عبوديت، عبدالرسول (١٣٩١) درآمدى به نظام حكمت صدرائى، قم: سمت.
- ملاصدرا (١٣٨١الف) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٦: تصحيح و تحقيق احمد احمدى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨١ب) المبدأ و المعاد، تصحيح و تحقيق محمد ذبيحى و جعفر شاه نظرى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٢الف) الشواهد الربوبية فى المناهج السلوكية، تصحيح و تحقيق سيدمصطفى محقق داماد، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٢ب) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٩: تصحيح و تحقيق رضا اكبريان، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٣الف) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج١: تصحيح و تحقيق غلامرضا اعوانى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٣ب) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٢: تصحيح و تحقيق مقصود محمدى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٣ج) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٤: تصحيح و تحقيق مقصود محمدى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٣د) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٨: تصحيح و تحقيق على اكبر رشاد، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٣هـ) الحكمة المتعالية فى الأسفار الأربعة، ج٣: تصحيح و تحقيق مقصود محمدى، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٦) مفاتيح الغيب، تصحيح و تحقيق نجفقلى حبيبي، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٨٩) اسرار الآيات و انوار البيئات، تصحيح و تحقيق محمدعلى جاودان، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.
- (١٣٩١) الحكمة العرشية، تصحيح و تحقيق اصغر دادبه، در: مجموعه رسائل فلسفى صدرالمتألهين، ج٤، تهران: بنياد حكمت اسلامى صدر.